

СУДОВА МИСТЕЦТВОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2018.62>

УДК 343.98

А. О. Долуда, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат технічних наук, доцент,

О. С. Пукліч, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

E-mail: olga.pucklich@gmail.com,

Т. С. Романенко, науковий співробітник Харківського НДІСЕ,

О. С. Дробишева, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

СУДОВЕ МИСТЕЦТВОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРІВ ЖИВОПИСУ

Розглянуто особливості проведення та основні напрями дослідження об'єктів мистецтвознавчої експертизи, а саме творів живопису. Доведено необхідність експерту знати технологію створення творів живопису. Розглянуто різні види кракелюру та його походження. Визначено критерії для встановлення часу створення твору, його автентичності. Зазначено необхідність проведення комплексних досліджень.

Ключові слова: мистецтвознавче дослідження, твори живопису, автентичність, кракелюр, художній рівень, технологічні особливості.

При виконанні судових мистецтвознавчих експертиз, де об'єктами досліджень є твори живопису, перед вирішенням будь-яких питань, поставлених слідством, необхідно визначити справжність (автентичність, оригінальність) твору. Від цього залежить обрання методики та результати подальших досліджень. Отже, питання, яке в класичному мистецтвознавстві називається атрибуцією, у судовій мистецтвознавчій експертизі є водночас попереднім і головним.

На антикварному ринку, як і взагалі на ринку творів мистецтва, майже завжди були несправжні (неавтентичні) твори. Підробляли їх скрізь. Навряд чи в майбутньому ця проблема зникне сама собою – аж надто вигідний такий бізнес, а гарних, добротних, справжніх творів, як відомо, на всіх ніколи не буде достатньо¹.

¹ Антикварно-художественный рынок Петербурга / В. А. Толмацкий и др. Санкт-Петербург : Лики России, 2008. 520 с.

Твори мистецтва є своєрідним і надійним засобом накопичень. Вартість на них із часом тільки зростає. Їх купують, перепродають, крадуть, підробляють, наслідують, дарують. В усіх розвинених країнах існує галузь антикваріату з величезним обігом коштів. Це і є причиною того, що вони часто стають об'єктами експертних досліджень за кримінальними провадженнями¹.

Живопис є одним із найпоширеніших об'єктів антикваріату та в Україні стає предметом правопорушень не тільки кримінальних, як-то в наслідок крадіжок, шахрайств, убивств, а й цивільних – про розподіл майна, компенсації витрат, повернення боргів тощо.

Як відомо, живопис розподіляється за технікою виконання на олійний, темперний, акварельний і енкаустика (віск як в'язуча речовина для фарби). Якщо два перших різновиди живопису виконуються на різних основах, перелік яких досить значний, то акварельний – на папері, а тому для його дослідження використовують загальні методи, уживані для графіки. Енкаустика в сучасності зустрічається досить рідко та поширена була в стародавніх Єгипті та Греції, тому в статті вона не розглядається, як і фресковий живопис (малювання фарбами по вологій штукатурці).

Для розуміння суттєвості дослідження творів живопису необхідно, перш за все, знати технологію їх створення. Твори олійного та темперного живопису виконуються на основі, у якості якої можуть використовуватися деревина, полотно, метал, скло, картон, папір. Кожен із наведених матеріалів має свій склад, структуру та особливості, що позначається на їх властивостях, а це, у свою чергу, має вплив на характер і стан усіх складових живописного твору і, зокрема, фарбового шару, як найбільш визначальної ознаки. Основа впливає на стан збереженості та особливо на формування кракелюру, який дає важливу та суттєву інформативність в експертних дослідженнях творів живопису. Кракелюр на творах, де основа виконана з деревини або картону, з'являється завжди значно пізніше, ніж на основах із полотна, та за формою й розподіленням має іншу характерність, за якою можна визначити час створення твору. Кракелюр утворюється під дією різних чинників, а тому розрізняється як за формою, місцями орієнтованого розташування, так і способу утворення – крупносітчатий, мілкосітчатий, сферичний, павукоподібний, паралельний горизонтальним або вертикальним бортам твору, діагональний, натурального походження або штучного (роблений). Кракелюр із гострими підійнятими краями, що схожі на розбите скло, прийнято називати жорстким. Інший вид кракелюру зазвичай має округлі краї та носить назву м'який, плавучий, розшивчатий. За місцем початкового утворення й розвиненості кракелюру розподіляється як:

- кракелюр лакового походження;
- кракелюр фарбового походження;
- кракелюр ґрунтового походження.

Крім основи, на форму кракелюру впливають технологічні особливості живопису, а саме:

¹ Козлов Г. Покушение на искусство. Москва : Слово, 2007. 560 с.; Гоголицын Ю. М. Величайшие подделки, грабежи и хищения произведений искусства. Санкт-Петербург : Брайт Лайт, 1997. 448 с.

— різновид ґрунту – олійний, клейовий, емульсійний, клеєво-крейдяний, гіпсовий та ін.;

— техніка живопису – олійна або темперна;

— склад фарби – різновид і розмір (дисперсність) фракції пігментів;

— концентрація й різновид в'язучих (висихаючі та напіввисихаючі) і розчинників;

— товщина живописного шару;

— різновид захисного покриття і його товщина;

— час нанесення покриття на живопис – по сухому або по сирому;

— швидкість (за якої температури) висихання живопису.

Критерії різновиду кракелюру дають додаткову інформацію, що дає можливість дати висновок про автентичність (справжність) твору. Отже, кракелюри розподіляються на:

— природні, що виникають при висиханні під дією часу внаслідок різниці фізичних властивостей ґрунту та фарб – різниця у швидкості висихання й зменшенні їх об'ємів призводить до виникнення напруги, що, у свою чергу, коли напруга перевищує межу міцності на розрив, призводить до тріщин, які на поверхні живопису утворюють сітку. Такий вид кракелюру повинен мати скрізний характер, проходячи через ґрунт, живописний шар і захисне покриття та рівномірно й однаково розподілятися по площині з одноманітною фактурою та складом фарб;

— природні, що виникають під дією змін або порушень температурно-вологісного режиму – різниця коефіцієнтів розширення матеріалів ґрунту та основи призводить до виникнення напруги в ґрунті, унаслідок чого в ньому зароджуються тріщинки, які в подальшому розповсюджуються на фарбовий і захисний шари. Крім того, від цього можлива поява мілких осипань ґрунту з фарбовим шаром;

— природні, що виникають у результаті вживання живописних матеріалів, схильних до утворення кракелюру внаслідок взаємодії при висиханні в'язучих із такими пігментами, як, наприклад, крапп-лак і кобальти. Такий самий результат спостерігається при накладанні світлих фарб на темні та навпаки внаслідок різної швидкості висихання різних фарб;

— природні, що виникають від порушень технології живопису, а саме:

• кракелюр утворюється внаслідок надмірної швидкості висихання фарбового шару в поєднанні з неправильною пропорцією матеріалів живописного твору (в'язучих, барвників, пігментів, розчинників та ін.);

• кракелюр утворюється з поверхні й не розповсюджується в глибину фарбового шару внаслідок повторних прописок по застарілому (достатньо висохлому) попередньому фарбовому шару;

• кракелюр утворюється з поверхні при покритті товстим шаром захисного лаку по невисохлому (сирому) фарбовому шару у вигляді острівків з округленими краями через збігання лакової плівки;

• кракелюр утворюється з поверхні у вигляді мілкогребінчатих зморшок через надмірне вжиття олії як розчинника при написанні картини;

• кракелюр утворюється у фарбовому шарі у вигляді злущень при використанні олійних ґрунтів (як фабричних, так і саморобних) природньо

схильних до неякісного зчеплення з фарбовим шаром, особливо таких, що забруднені або давно виготовлені; олійні ґрунти спочатку дуже еластичні, але в процесі висихання олія поступово окиснюється, утрачаючи еластичність, перетворюючись на ліноксин¹;

- кракелюр фарбового шару та ґрунту утворюється у вигляді спіральних кіл із підійнятими краями або у вигляді жорсткого мілкосітчатого кракелюру з піднятими краями з відставанням від основи через ужиття надлишку клею в складі ґрунту при його виготовленні;

- жорсткий кракелюр фарбового шару та ґрунту з деформацією полотна утворюється через ужиття тонкого полотна на картині з пастозним, корпусним письмом (товстий фарбовий шар);

— механічного походження, а саме:

- жорсткий кракелюр фарбового шару та ґрунту у вигляді неширокої лінії, укритої ялинковоподібними тріщинками, який утворений при надавлюванні з тильного боку полотна, через ужиття надлишку клею в складі ґрунту при його виготовленні;

- кракелюр, утворений впливом будь-якої механічної дії на твір – перевезення, перевезення, удари по основі, вібрація полотна під дією потоків повітря (вентиляція), намотування на вал для тривалого зберігання, або зняття з нього та ін.;

- кракелюр, утворений унаслідок дії вологи, коли змінюється площа й об'єм полотна та прошарка клеєвого ґрунту після висихання твору в результаті намокання, дія якого не вплинула на фарбовий олійний шар живопису. Це призводить до його збігання й утворення випуклостей, які можливо відшаровуються від ґрунту, а їх гребінці утворюють кракелюр.

Отже, кракелюр при визначенні причин і характеру його утворення може слугувати критерієм для встановлення часу створення твору і, відповідно, його автентичності (справжності). На неавтентичних творах із метою видати їх за автентичні кракелюр утворюють шляхом механічного впливу, що досить легко розпізнати, або шляхом порушення технології живопису, чинники яких зазначено вище. У такому разі необхідно встановити мету цих порушень – чи не навмисні ці дії. Для цього слід брати до уваги результати дослідження стану збереженості всіх структурних складових об'єкта, як наприклад, пилове забруднення загальне (основи – дошки або полотна з підрамником) і в середині кракелюрів, відповідність уживаних за часом виготовлення матеріалів тощо.

Таким чином, кракелюр є однією із ознак автентичності (справжності) творів живопису. Дослідження його виконується за допомогою мікроскопу типу МБС при збільшенні від 3 до 100^x.

Наступною не менш важливою ознакою при визначенні автентичності твору живопису є технологія нанесення підпису зазвичай відомого автора, який повинен за часом нанесення співпадати з часом створення картини, на що вказує наявність кракелюру спільного з усіма складовими живопису –

¹ *Титов М.* Визначення та опис стану збереженості творів станкового живопису : метод. рекомендації. Луганськ : Світлиця, 2007. 35 с.

грунту, фарбового й захисного шарів і підпису. На неавтентичних творах фарба в підписі затікає в кракелюр, що досить легко помітити при мікроскопічному дослідженні. Іноді перед нанесенням підпису, із метою попередити затікання фарби в кракелюр, на місці його розташування наносять лак, але при мікроскопічному дослідженні підпис виглядає як такий, що «висить у просторі». Трапляються випадки, коли підпис виконують дуже рідкою фарбою (іноді навіть аквареллю або клеєвою), щоб запобігти заповненню нею кракелюра (розчинники висихають, а дрібнодисперсні барвники малопомітні). До того ж ще й наносять товстий шар захисної плівки. Це також помітно при мікроскопічному дослідженні. Крім того, поверхню необхідно дослідити в ультрафіолетових променях, що дозволить установити втручання в структуру твору. Іноді, щоб запобігти розпізнаванню цього, його покривають лаком із додаванням люмінофорів. Отже, відповідність технології нанесення підпису досліджується за допомогою мікроскопа та джерела випромінювання ультрафіолетового діапазону довжини хвиль.

Відповідність почерка авторському в підпису є однією з найважливіших ознак автентичності твору, яка визначається за методиками судових почеркознавчих досліджень відповідними фахівцями та виконується як комплексна мистецтвознавча й почеркознавча експертиза.

Ще однією ознакою при дослідженні автентичності (справжності) живописного твору є відповідність хімічного складу барвникових пігментів і їх походження часу вживаності та часу створення твору. Так, якщо у творі, на якому стоїть підпис автора, що працював у XVIII ст. або в першій половині XIX ст., у фарбовому шарі знаходиться окис цинку, який для фарб почали використовувати в другій половині XX ст., то твір необхідно визнати неавтентичним (несправжнім). Аналогічний висновок буде наданий у разі виявлення в фарбах живопису пігментів, що не співпадають із часом їх відкриттів, наприклад, ультрамарину, виробленого хімічним шляхом у 1827 р., або червоного кадмію, який отримано в 1907 р. та ін. Відповідність хімічного складу барвникових пігментів і їх походження часу вживаності та часу створення твору є однією з найважливіших ознак автентичності, яка визначається із залученнями відповідних фахівців у ході проведення комплексної судової мистецтвознавчої та хімічної експертизи.

До ознак автентичності живописного твору також належить відповідність часу створення матеріалів основи за конструкцією та матеріалами. Наприклад, до XIV ст. давньоруські майстри використовували накладні шпуги, що кріпились до дошок цвяхами, а після XIV ст. – врізні шпуги різних конструкцій з тильної сторони, а з XVIII ст. – врізні торцеві шпуги на дошках¹. Це стосується й полотна, яке відрізняється не тільки матеріалами ниток, а й технологією виготовлення – ручне чи фабричне.

Важливою ознакою автентичності твору є художні особливості, що визначаються показниками та критеріями відповідності досліджуваного тво-

¹ Технология, исследование и хранение произведений станковой и настенной живописи : учеб. пособие / В. Я. Бирштейн, В. П. Голиков, Ю. И. Гренберг и др. ; под ред. Ю. И. Гренберга. Москва : Изобраз. искусство, 1987. 392 с.

ру творам автора, підпис якого стоїть на картині. До таких показників належать:

— стиль і особливості живопису за напрямками – футуризм, реалізм, імпресіонізм, кубізм, фовізм, сюрреалізм та ін.;

— сюжет і зміст зображення;

— спосіб зображення – характерні художні та технічні прийоми;

— загальний художній рівень виконання твору;

— характер побудови зображеної композиції;

— використання матеріалів – основи (розмір, матеріал, устрій) та живопису (різновид і колір фарб);

— характер і послідовність нанесення фарбових шарів для формулювання кінцевого зображення, що визначаються рентгенографічним дослідженням твору;

— характерні прийоми на підготовчій стадії живописного зображення – рисунк, прориси, підмальовок;

— особливості відтворення задуму в процесі написання твору – зміни композиції або сюжету аж до змісту, що визначаються рентгенографічним дослідженням твору;

— кольористичне вирішення твору;

— техніка нанесення живописних шарів – лесування, аля прима, пастозне та ін.;

— спосіб нанесення фарбових шарів – шпатель, мастихін, пензлі за різновидом по розміру та матеріалу тощо.

Перелічені показники досліджуваного твору порівнюються з відповідними показниками творчого спадку автора, який викладено в спеціальній літературі (монографіях, каталогах, збірниках статей та ін.) і музейних та приватних зібраннях, достовірність якого не потребує підтвердження. Автентичність (справжність) творів необхідно визначати у творах, які підписані відомими іменами, адже невідомі не потребують підтвердження автентичності. Після цього складається висновок за ознакою відповідності художніх особливостей. Слід зауважити, що ця ознака за деякими критеріями не є категоричною за своїм впливом на висновок унаслідок їх варіативності, але в сукупності з іншими ознаками або при розходженні за більшістю критеріїв можна дійти негативного висновку.

Характерною ознакою при дослідженні автентичності твору є його стан, за яким можна припускати час виготовлення. Умови побутування твору завжди накладають відбиток на його стан не тільки в результаті механічного впливу, але й природних фізико-хімічних процесів, що призводить до старіння та руйнації всіх структурних складових твору. Навіть якщо твір зберігався в ідеальних умовах відбиток часу завжди буде помітний. Візуально це помітно на характерній зміні кольору основи та прозорості захисної плівки, наявності кракелюру, який за важливістю показників визначений однією із головних ознак дослідження автентичності творів. Крім того, наявність попередніх реставраційних втручань за своїми наслідками та характером можуть указувати на їх імітацію.

Фізико-хімічні процеси руйнації й старіння полотна проходять особливо швидко при порушенні температурно-вологісного режиму при зберіганні. Особливо полотно руйнується при високій вологості або сухості, потраплянні прямих сонячних променів, захищеності від ультрафіолетових променів, забрудненості повітря пилом, який осідає на полотно та сприяє утворенню бактерій, що впливає на фізико-хімічні процеси, які відбуваються у волокнах полотна. Загазоване повітря при високій вологості може хімічно утворювати пари кислоти, яка негативно впливає на полотно¹.

На основу із деревини також впливає час – вона втрачає вологу (усихає), деформується, у ній накопичується напруга, що веде до розтріскування дошок. При всиханні та зменшенні площини основи від неї може виникати відокремлення та часткова втрата фарбового шару, або ж виникнення характерного виду кракелюру – дахоподібного. Крім того, деревина може пошкоджуватися жуками-точильщиками, деревогризами або дією мікроміцетів та іншими видами біологічних чинників.

Стан основи значно впливає на більш вразливу частину твору – живопис, який теж підпадає під дію часу та механічних пошкоджень. Він може мати часткові втрати різного характеру та причин, потертості, згриблення, заломы, наслідки непрофесійної реставрації та недбалого ставлення або навіть навмисної шкоди.

Таким чином, візуальним дослідження стану твору можна отримати суттєву інформацію, яка вплине на висновок про автентичність твору живопису, але необхідно при цьому чітко диференціювати пошкодження: навмисні – із метою збільшити час існування твору та природні, що з'явилися в процесі побутування.

Перелічені ознаки автентичності (справжності) дають план дій тим, хто бажає видати неавтентичний твір живопису за автентичний, тобто зробити підробку, але слід зазначити, що дослідження, виконані в повному обсязі та із застосуванням відповідних методів і обладнання майже виключають таку можливість. На антикварному ринку доволі часто зустрічаються неавтентичні твори, але виявляються вони тому, що в одному творі майже неможливо витримати всі ознаки автентичності, у кращому випадку співпадіння ознак є частковим, а їх виявлення значною мірою залежить як від методологічного та технічного забезпечення, так і фахової підготовки й досвіду експерта-мистецтвознавця.

Приклад неавтентичних творів живопису, які є типовими за технологією виготовлення та найбільш поширеними, наведено нижче (рис. 1–3).

Твір, що видають за картину полтавського художника І. І. Орлова. Художній рівень, технологічні особливості та підпис, що не є авторським, свідчать про його неавтентичність. Картина стара, але є невірною копією з маловідомого твору російського художника О. І. Морозова.

¹ Мясникова Ю. Атрибуция и экспертиза как ключевые аспекты антикварного рынка. *Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования*. Москва, 2007. № 11(52).

Рис. 1. Неавтентичний твір, який видають за авторство І. І. Орлова, загальний вигляд

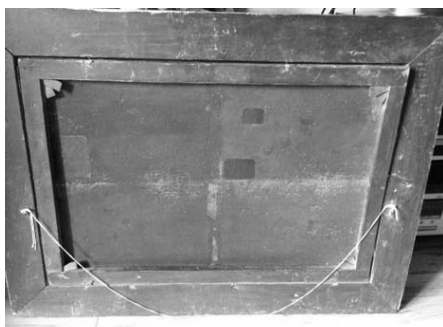

Рис. 2. Неавтентичний твір І. І. Орлова, зворотній бік, що свідчить про значний вік основи твору

Рис. 3. Підпис від імені І. І. Орлова, виконаний невідомим

СУДЕБНОЕ ИСКУССТВОВЕДЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЖИВОПИСИ

Долуда А. А., Пуклич О. С., Романенко Т. С., Дробышева Е. С.

Рассмотрены особенности проведения и основные направления исследования объектов судебной искусствоведческой экспертизы, а именно произведений живописи. Отмечено, что по технике исполнения живопись делится на масляную, темперную, акварельную и энкаустику (воск как связующее вещество красок). Доказана необходимость знать эксперту технологию создания произведений живописи. Важно различать материалы, которые служили основой, поскольку каждый из них имеет свой состав, структуру и особенности, что сказывается на их свойствах, а это, в свою очередь, влияет на характер и состояние всех составляющих живописного произведения и, в частности, красочного слоя, как наиболее определяющего признака. Рассмотрены различные виды кракелюра и его происхождения. Указано, что кракелюр образуется под действием различных факторов, а потому различа-

ется как по форме, местам ориентированного расположения, так и способу образования. Определены критерии для установления времени создания произведения, его подлинности. Отмечено, что кракелюр является одним из признаков подлинности произведений живописи, поэтому на неаутентичных произведениях, с целью выдать их за подлинные, кракелюр образуют путем механического воздействия, что достаточно легко распознать, или путем нарушения технологии живописи. Рассмотрена необходимость проведения комплексных исследований. Доказано, что соответствие почерка авторскому в подписи является одним из важнейших признаков подлинности произведения, которое определяется по методикам судебных почерковедческих исследований соответствующими специалистами и выполняется как комплексная искусствоведческая и почерковедческая экспертиза. Другим из важнейших признаков подлинности является соответствие химического состава красящих пигментов и их происхождения времени применяемости и времени создания произведения, что определяется с привлечением соответствующих специалистов в ходе проведения комплексной судебной искусствоведческой и химической экспертизы.

Ключевые слова: искусствоведческое исследование, произведения живописи, аутентичность, кракелюр, художественный уровень, технологические особенности.

FORENSIC FINE ART RESEARCH OF PAINTINGS

Doluda A. O., Puklich O. S., Romanenko T. S., Drobysheva O. S.

The features of performing and the main directions of research on objects of forensic fine art examination, namely works of painting. It is noted that according to the performance technique, the painting is divided into oil, tempera, watercolor and encaustic painting (wax as a binder of paints). Proved the need to know the expert of the painting technology. It is important to distinguish the materials that served as the basis, since each of them has its own composition, structure and features, which tells on their properties, and this, in turn, affects the character and condition of all components of painting and, in particular, the colorful layer as the most defining feature. Different types of craquelure and its origin are considered. It is indicated that craquelure is formed under the action of various factors, and therefore it differs both in form, location-oriented disposition, and formation method. The criteria for determining the composition creation time and its authenticity are defined. It is noted that craquelure is one of painting authenticity features, therefore, on non-authentic composition, in order to pass them off as genuine, craquelure is formed by means of mechanical action that is fairly easy to recognize, or by means of painting technology violating. Considered the need for comprehensive research. It is proved that correspondence of an handwriting to the author handwriting in the signature is one of the most important features of composition authenticity which is determined according to the methods of forensic handwriting researches by the relevant specialists and it is performed as a comprehensive fine art and handwriting examination. Another of the most important authenticity features is the correspondence of the chemical composition of coloring pigments and their origin to the time of applicability and time of composition creation which is determined with the involvement of the appropriate specialists in while performing a comprehensive forensic fine art and chemical examination.

Keywords: fine arts research, paintings, authenticity, craquelure, art level, technological features.